

⁵¹ Польский земельный вопрос.

⁵² Южный край. – 25.6.1919. – №16.

⁵³ И.О. Разрешение земельного вопроса в соседних странах // Вечерние огни. – 11.10.1919. – №46.

⁵⁴ Польский земельный вопрос.

⁵⁵ Цит. за: Маклецов А. Аграрная реформа в Югославии // Земледелие. – 1919. – №34. – С.20.

⁵⁶ Цит. за: Качинский В. Очерки аграрной революции на Украине. – Х., 1922. – С.74.

⁵⁷ Тер-Погосян М. Земельная реформа в Греции // Нужды деревни. – 1922. – С.43.

⁵⁸ Новейшее аграрное законодательство // Нужды деревни. – 1922. – С.84.

The article is dedicated to examination of little-known aspects of P.Skoropad'skyi's agrarian laws. Basing on source processing the author analyses the content of agrarian laws in the context of native and European revolutionary experience in land matter solutions.

Г.В.Папакін*

ПАВЛО СКОРОПАДСЬКИЙ: ПЕРШІ РОКИ НА ЕМІГРАЦІЇ

У статті йдеться про практично недосліджений у сучасній історіографії період життя й діяльності Павла Скоропадського. Опинившись у січні 1919 р. у Німеччині, гетьман упродовж наступних двох років зазнав ідеологічної трансформації, остаточно позбувшись федералістичних ілюзій, визнавши необхідність розбудови незалежної української держави, порвавши стосунки зі своїми колишніми співробітниками, котрі обстоювали ідею тісних зв'язків майбутньої України з відновленою Росією. Відбулося його зближення з українськими хліборобами-демократами (В.Липинський, С.Шемет, О.Скоропис-Йолтуховський), що стало запорукою формування впливового гетьмансько-консервативного руху на чужині.

Залишивши Київ 14 грудня 1918 р., припинивши невдачу справ державного кермування, Павло Скоропадський розпочав новий відрізок свого життя. Практично всім оточуючим здавалося, що в історії новітнього гетьманату і самого останнього гетьмана України остаточно поставлено крапку. По приїзді до Берліну П.Скоропадського обсіли особисті турботи. Насамперед слід було подбати про дружину та дітей, котрі розлучилися ще в Україні: Олександра Петрівна до останнього моменту була у Києві, а Данило, Петро, Марія та Єлизавета ще на початку грудня виїхали до Одеси разом зі старим управителем господарства Скоропадських Сергієм Пешехоновим, гувернанткою та нянькою. І якщо дружина щасливо приїхала до Берліну вже 11 січня 1919 р., то про дітей П.Скоропадський не мав жодних звісток упродовж півроку. На другому плані стояли побутові питання, адже слід було якось влаштуватися у Берліні, охопленому революційними настроями, напередодні вибуху повстання німецьких більшовиків – «Союзу Спартака». І не останніми виявилися фінансові проблеми: адже гетьман залишив Україну практично без грошей, а життя в Німеччині в умовах революційної інфляції було надто дорогим.

За таких умов журналіст О.Маляревський навіть підбив П.Скоропадського взятися за спогади – як то і личить відставному політикові. 6 січня 1919 р. той розпочав мемуари, намагаючись у них описати події всього свого гетьманства.

* Папакін Георгій Володимирович – д-р іст. наук, начальник відділу формування політики національної пам'яті, Український інститут національної пам'яті (Київ).

Щоденник гетьмана, який від 1 січня 1919 р. і практично вже до кінця життя знову став відігравати роль потаємного сповідника, на своїх початкових аркушах ряснів згадками про цього спритного газетяра. О.Маляревський, якого гетьман вважав за дуже порядну, чесну і щирю людину, навіть ідеаліста, спонукав до пришвидшення праці над спогадами. Судячи з усього, їм надавався певний пропагандистський зміст. Як зазначав гетьман у щоденнику: «Він має зв'язки з газетярами усього світу. Він може трохи послабити агітацію проти мене» (тут і далі переклад із російської – редакція «УІЖ»). Очевидно, свої особисті розрахунки були у О.Маляревського – як мінімум, бути причетним до сенсаційної публікації гетьманських мемуарів.

Праця над спогадами йшла мляво. Як зазначав сам П.Скоропадський, «душа не лежить до писанини». Але як людина дуже відповідальна, він докладав усіх зусиль задля досягнення поставленої мети. Нарешті, 6 травня 1919 р. спогади були завершені, і рукопис переданий О.Маляревському. Той знайшов друкарку-росіянку, яка погодилася видрукувати гетьманський рукопис. Таким чином було виготовлено машинописний варіант спогадів на 465 сторінках. Очевидно, одна з копій потрапила до рук О.Маляревського, який планував прилаштувати її до якогось російського видавництва у Берліні. Проте цього не сталося, адже зміст спогадів виявився зовсім не таким, на який чекали російські емігрантські кола, і насамперед сам журналіст. Там не виявилось жодного натяку на спокутування автором «гетьманського гріху», не простежувалося намагання відновити стосунки з колишніми російськими друзями, а навпаки, містилися оптимістичні нотки щодо кінцевих перспектив українського руху, чітко заявлено віра у майбутнє України як окремої держави, хай і в складі російської федерації. Очевидно, із цих причин спогади гетьмана так і не побачили світ аж до 1994 р., коли вони вперше були опубліковані російським же альманахом «Минувшее» (українське видання мемуарів з'явилося роком пізніше). Припускаємо, що основою для російської публікації (текстуально вона дещо відрізняється від української) став саме примірник О.Маляревського, що згодом потрапив до Америки.

Слідкуючи за ходом відтворення в них історії гетьманату 1918 р., тяжких роздумів і висновків, що їх зробив за свіжими наслідками подій 46-річний гетьман, мимоволі доходиш думки, що він і сам вважав, що залишив велику політику назавжди. Такий настрій зафіксовано і в щоденнику від 23 лютого: «Для політики, гадаю, «моя песенка спета», та я і не шкодюю. Це брудна справа. Тут вийшли дві статті у новій газеті «Голос России». Одна, нібито, за мене, інша – проти, лають. Там, між іншим, сказано, що Павло Скоропадський не народжений для влади. Не знаю, чи народжений я для влади, але, що дуже правильно, те, що мені було дуже важко чесно працювати на користь нашого гнилого, безчесного російського суспільства».

Перебування у Берліні не влаштувало гетьмана ані з побутового, ані з політичного боків. Революційні події, які вибухнули на початку 1919 р. у Німеччині, були аналогічні нещодавно пережитим гетьманською родиною в Петрограді та Києві. Вони не давали надії на спокійне існування, навіть не гарантували збереження самого життя. Тому П.Скоропадський намагався за будь-яку ціну виїхати звідси. У його планах подальшої еміграції фігурували Франція, Велика Британія, а також Голландія, Фінляндія, Швейцарія і навіть Данія як маршрути виїзду до перших двох. Він звертався до знайомих ще з кавалергардських часів графа Олексія Ігнат'єва, колишнього російського військового повіреного у Франції барона Карла Маннергейма, на той час регента Фінляндії, із проханням сприяти отриманню ним та його родиною політичного притулку. Лише у травні 1919 р. гетьман отримав добрі звістки про прибуття дітей до Швейцарії, і водночас – дозвіл на свій в'їзд до цієї нейтральної держави. Інші країни, насамперед

Франція та Велика Британія, не давали позитивної відповіді, закидаючи гетьману германофільство, а маленькі держави відмовляли, побоюючись великих.

У Берні гетьманська родина нарешті з'єдналася, що означало кінець поневірянням. Певною мірою влаштувався і побут. Колишній заступник державного секретаря Української Держави Микола Могилянський, який теж опинився у Швейцарії, за його свідченням, допоміг гетьманові відносно недорого винайняти віллу в передмісті Лозанни. Саме тут Скоропадські мешкали впродовж 1920–1921 рр. Але фінансові проблеми не були вирішені. Відданий С.Пешехонов зміг через Крим, Туреччину, Італію та Швейцарію провести лише маленьку частку фамільного майна – скриню зі столовим сріблом, що була посагом за гетьманшею. Її було вирішено пустити в хід останньою, поки ж обговорювалися гіпотетичні можливості продажу якогось майна, що залишилося в Росії. Тому всі чутки про вивезені гетьманом величезні кошти, які наводили навіть деякі з його колишніх урядовців, були абсолютно безпідставними. Не лише державних, але і власних коштів П.Скоропадський за кордон не вивіз, та і не міг цього зробити. До речі, зі спекуляціями щодо його власності в Україні та Росії гетьман зустрівся вже у Берліні: там з'явився якийсь молодик, що представлявся його повіреним, і намагався отримати в «Дойче-банку» кредит у 150 тис. марок під заставу маєтків Скоропадських.

Поза тим побут і щоденне життя поступово налагоджувалися, діти продовжували навчання. Марійка та Єлизавета студіювали відповідно медицину, живопис та скульптуру. Данило, якому вже минуло 15 років, ходив до місцевої гімназії, де навчався наполегливо та з відмінними результатами.

Сам гетьман не міг обмежитися життям відставного військового або монарха на вигнанні. І в Берліні, і в Лозанні він мав дуже велике коло спілкування: зустрічався з українцями та росіянами, іноземними дипломатами і журналістами, вів надзвичайно широке листування. Уважно слідкував П.Скоропадський за публікаціями у пресі, книжними новинками, повсюдно відшукуючи згадки про Україну, її недавнє минуле і перспективи майбутнього. Іншими словами, жодної політичної ізоляції гетьмана не існувало: його охоче відвідували українські діячі Козій та С.Смаль-Стоцький, колишні урядовці Української Держави (Юрій Любинський, Федір Штейнгель, Петро Акерман, Микола Могилянський), давні знайомі-росіяни (Георгій Лейхтенберзький, Федір Безак, родичі Олсуф'єви) тощо. Навпаки, можна стверджувати, що коло кореспондентів і співбесідників гетьмана значно розширилося. Є відомості, що саме у Лозанні він уперше особисто зустрівся з митрополитом Андреем Шептицьким – духовним лідером галицького українства. Досить часто навідується гетьман до Берліна – місця перебування поміркованої та консервативної української та російської еміграції (демократична надавала перевагу Празі). Поступово П.Скоропадський став центром тяжіння групи нечисленних прибічників. Спочатку це були переважно колишні співробітники часів гетьманства. Дуже важко переживаючи зраду добровільно прийнятій обітниці урядовців та військових, гетьман дорожив тими, хто залишився вірними. Проте жодних політичних кроків П.Скоропадський, у супереч тогочасним чуткам, не робить. Він не увійшов до складу російського монархічного центру в Берліні, як про те подекували серед білих. У жовтні 1919 р., наприклад, генерал В.М.Пепеляев у далекому Сибіру записав у щоденнику: «Ще один зайвий уряд у Берліні: Люц, Антонов, Демченко, Скоропадський, Біскупський та ін.»¹.

Таким невизначеним було становище колишнього гетьмана у 1919 р.; натомість 1921 р. зустрічаємо вже новий гетьманський рух, що організувався у національну надпартійну структуру, тверді ідеологічні засади українського консерватизму, і самого П.Скоропадського як прапора цього руху. Упродовж двох років відбулися дивовижні ідеологічні та політичні зміни – як в українському грома-

дянстві, так і у світогляді самого гетьмана. Він знову повернувся до активного політичного життя, і вже до самої своєї смерті у квітні 1945 р. не залишав його.

Саме ця світоглядна еволюція П.Скоропадського, що припала на короткий відтинок часу, еволюція від людини старозавітних поглядів, широго федераліста, до твердого самостійника – зазвичай оминається в усіх існуючих біографіях гетьмана і дослідженнях про нього. Противники гетьмана заявляють, що ніякої еволюції взагалі не було, це лише продовження підступної гри запеклого провокатора-українофоба. Прибічники ж роблять наголос на періоді Української Держави 1918 р. та на діяльності гетьманського руху з 1921 р., також замовчуючи світоглядні зміни, які пережив П.Скоропадський у Берліні та Лозанні. При цьому залишаються загадкою причини очевидної ідейної еволюції самого гетьмана, зближення з ним діячів хліборобсько-державницького руху, котрі так і не змогли налагодити ділову співпрацю зі Скоропадським за гетьманату 1918 р. Нез'ясовано залишається і генеза самої української монархічної ідеї, якої тоді практично не існувало.

На нашу думку, останній етап ідейної еволюції П.Скоропадського слід почати зі спогадів, які досить ґрунтовно відбивають його політичні погляди, що склалися внаслідок падіння гетьманату. У своєму аналізові причин поразки власних намагань розбудувати ліберальну українську державу гетьман виділяв кілька засадничих проблем. Перша і найголовніша – його особиста позиція середнього шляху між двома крайніми течіями соціально-політичного та національного рухів. За свого правління П.Скоропадський різними шляхами, проте з однаково негативним результатом, намагався оминати крайнощі як революційного соціалізму, так і реставраційної політики, українського націоналізму та великоросійського шовінізму. Характерно, що у жовтні 1919 р. у листах до історика та етнографа М.Могиланського, колишнього товариша державного секретаря Української Держави, проте типового «малороса», він висловився категорично, що для нього однаково ненависні ліві більшовики і більшовики праві, як він називав реставраторів «великої Росії». Гетьман давав собі раду, що у період великих соціальних потрясінь саме серединний шлях є далеким від популярності й результативності, але вважав його єдиним прийнятним для себе та корисним для України.

Іншою причиною, яка зрештою призвела до загибелі новітнього гетьманату, П.Скоропадський вважав відсутність серед його співробітників впливових політичних діячів, здатних працювати задля тієї України, яку уявляв собі гетьман: демократичної і ліберальної, базованої на праці дрібних землевласників. Державно мислячих людей було замало взагалі, і дуже мало виявилось їх у гетьманському оточенні 1918 р. Намагаючись дати всім своїм прибічникам та супротивникам короткі характеристики, П.Скоропадський із жалем констатував цей прикрий факт. На практиці виходило так, що ті національні діячі, яких гетьман дуже хотів залучити до співпраці, під різними приводами відмовлялися або висували неприйнятні умови своєї участі в апараті Української Держави. Ті ж, котрі рвалися до державних посад, керувалися або егоїстичними, або взагалі ворожими щодо української державності мотивами. Достатньо згадати, що певна частина міністрів або найвищих державних посадовців України з тих, хто лишився у живих, подалися до єдинонедилімського табору, відхрещувалися від минулого «сепаратизму» (міністри Ігор Кістяківський, Олександр Романов, Михайло Чубинський, Володимир Зенківський, держсекретар і сенатор Сергій Завадський, особистий секретар Сергій Маркотун). Практично нікого з міністрів, сенаторів, губернських старост та інших високопосадовців Української Держави, за винятком Дмитра Дорошенка, В'ячеслава Липинського та Олександра Скоропис-Йолтуховського, ми вже не знаходимо серед провідників гетьманського руху на еміграції.

Ще одне питання, в якому відбулася докорінна еволюція поглядів гетьмана – українсько-російські стосунки взагалі, а зокрема – позиція України щодо Росії: тої, яка існує, і тої, яка можлива (небільшовицької), і ставлення росіян до України. У спогадах відбилася думка П.Скоропадського щодо необхідності тісного федеративного зв'язку цих двох народів, та гідного (можливо – і провідного) місця України в такій федерації. Така думка керувала ним упродовж усього гетьманства; вона ж привела до нещасливої грамоти про федерацію 14 листопада 1918 р. Проте спілкування з російськими емігрантськими колами, аналіз суспільної думки, подій, що відбулися після її проголошення, привели його до висновку, що подібна федерація у міжнаціональному питанні (як і середній шлях у соціальному) не влаштовувала жодну зі сторін. Українці побачили у федерації національну зраду, а росіяни – зраду імперській ідеї, яка не припускала жодних федерацій, а тим більше з провідною роллю неросіян. Хоча певні, найбільш далекоглядні російські кола згодом спокутувалися в надмірно жорсткій позиції щодо гетьманської України, проте переважала точка зору, висловлена з усією категоричністю Антоном Денікіним: «Авжеж, ніколи жодна Росія – реакційна чи демократична, республіканська чи авторитарна – не допустить відторгнення України»².

Можна здогадуватися, що цей аргумент став одним із переломних в остаточному самовизначенні П.Скоропадського. Спостерігаючи таку негативну реакцію, таке шалене неприйняття бодай обмежених прав українства людьми, добре йому знайомими, такими близькими за освітою і минулим життям, колишніми товаришами і комбатантами, він дійшов дуже важкого для себе висновку про повну несумісність російського та українського національних рухів. Це проявилось хоча б у ставленні до Добровольчої армії, яка у другій половині 1919 р. стала провідною антибільшовицькою силою, проте вже до кінця того ж року довела свою повну неспроможність утриматися в Україні. У січні 1920 р. П.Скоропадський писав М.Могилянському: «Якщо я не погоджуюся з Денікіним, то це не означає, що Добровольча армія мені чужа: вона битком набита моїми товаришами, друзями та підлеглими. От хоча б Врангель, який, здається, ними командує та загалом відіграє видатну роль – він офіцер мого полку, на початку війни командував у мене ескадроном, і я його представив до Георгіївського хреста – і, взагалі, висував його постійно – він, справді, видатний офіцер і, гадаю, що з усього оточення Денікіна він найбільш мені симпатичний і здібний. Тому все негарзди Добровольчої армії я приймаю близько до серця і мені надзвичайно важко тепер тут спокійно сидіти в таку хвилину, коли я все життя і всю війну був із ними, поділяючи усі їхні радощі і біди. Проте, з усією цією політикою я абсолютно не згоден»³. Не погоджувався гетьман з україножерством добровольців, з їх упертим небажанням бачити в українцях окрему націю, гідну власної держави і здібну самостійно вирішувати свою долю. Характерно, що це все далі відривало П.Скоропадського навіть від більшості колишніх співробітників. Вони у найкращому випадку залишилися на старих «малоросійських» позиціях, як згадані О.Маляревський або М.Могилянський, які вперто бажали «реабілітувати» гетьмана в очах культурного світу і особливо білої Росії за його гетьманство. Останній, очевидно, таку мету ставив перед створеним ним у Парижі 1920 р. Українським національним комітетом, до керівного складу якого увійшли також С.Маркотун і Б.Цитович. Хоча всі вони свого часу були урядовцями Української Держави, проте, всупереч існуючим в історичній літературі твердженням, П.Скоропадський не мав жодного стосунку до створення та діяльності УНК. Більш того, комітет заявляв, що він є організацією суто демократичною, і не буде допомагати спробам відновлення гетьманства в Україні, а натомість активно співпрацював із російськими колами, близькими до П.Врангеля. Гаслом їх було: «Без Росії немає України». Комітет заявляв, що «український народ ні-

коли і ніяким чином не маніфестував своє бажання відділитися від Росії», і жадає тільки «адміністративної децентралізації і широкої автономії для краю». На певний час до участі у цьому комітеті вдалося залучити галичанина В.Панейка зі складу місії ЗУНР, який також шукав контакти з російськими колами, зокрема, із С.Сазоновим та В.Маклаковим. Проте дуже скоро галицький уряд відмовився від підтримки такої авантюри. Заради справедливості слід все ж таки вказати на наявність опосередкованих контактів УНК із гетьманом та його оточенням. Крім активного листування з головою комітету М.Могилянським, до них слід віднести зафіксовану влітку 1920 р. уважним спостерігачем підводних течій в українському русі А.Жуком поїздки М.Кочубея до Парижа з інформаційними цілями. Такі контакти однозначно слід віднести на карб толерантності гетьмана. Подальша його ідейна еволюція вже остаточно розвела П.Скоропадського з колишніми урядовцями. Перший писав на початку 1920 р. М.Могилянському: «Возвращаясь к нашей Украине, я того мнения, что те деятели теперь лишь могут иметь успех, которые без задней мысли будут создавать Украину как самостоятельное государство на началах мелкобуржуазных с широкой мировой политикой. [...] Только тот может иметь успех, кто стоит на точке самостоятельности»⁴. Фактично такі ідеї стали логічним розвитком тези, зафіксованої у спогадах: більшовизму можна протиставити лише національне почуття. Але наявний у листі вислів уже засвідчив перехід П.Скоропадського від прихильника федерації України з Росією на позицію оборонця самостійності України.

Нарешті, ідеєю, яка переслідувала гетьмана з початку 1917 р., була необхідність організувати спротив більшовизму, адже саме його П.Скоропадський вважав найбільшим ворогом цивілізації, культури і державності. Наприкінці того року П.Скоропадський намагався побороти більшовиків військовими засобами – від загонів «вільних козаків» до французької допомоги. Навесні 1918 р. він спробував подолати більшовицький рух більш реальними державницькими заходами, але знов не досяг мети, і був примушений спостерігати з-за кордону за успіхами останнього в боротьбі як з українцями, так і з білими росіянами. Після того він, нарешті, дійшов висновку, що більшовизм може перемогти лише розвинуте національне почуття, оскільки той виступав і ворогом розвитку всіх націй.

Політична еволюція гетьмана спонукала його з власної ініціативи припинити стосунки з оточуючими, якщо ті не схвалювали його нові погляди. Прикладом той же М.Могилянський, який випадково зустрівся із П.Скоропадським у Лозанні, намагався грати роль ментора в гетьманській родині. По вечорах він проводив приватні лекції-бесіди з дітьми і батьками із загальної історії культури, археології та етнології Росії й України, наставляючи слухачів у «федералізм». Але коли М.Могилянський умістив у відомому «Архиве русской революции» Й.Гессена власні спогади у традиційному ключі «опереткового гетьманства», відмовившись перед тим написати спомини про законодавчу діяльність Української Держави для задуманого гетьманом збірника – усі їхні стосунки припинилися. Так само перервалися тісні контакти із уже згаданим раніше журналістом О.Маляревським, який допомагав гетьману у праці над спогадами. П.Скоропадському довелося вигнати того за розтрачання коштів на звичну для російської богемі пиятику. О.Маляревський відповів публікацією власних мемуарів, де стверджував, що ніколи не розумів незалежну Україну (хоч мав українське родинне коріння), завжди вважав її появу австрійською інтригою, позбавленою будь-якого сенсу, лише підхопленою німцями. Журналіст змалював себе у спогадах ледь не головним дорадником гетьмана, дуже впливовою постаттю при дворі, а голову Української Держави – слабкодушним базикалом, якого оточили дрібні інтригани⁵.

Зовсім інакше склалися взаємини П.Скоропадського з певними українськими колами на еміграції. Остаточний крах соціалістичного, потім просто де-

мократичного урядів Директорії УНР; неможливість будь-якого тривалого опору більшовикам, провал польської орієнтації засвідчили очевидну втрату минулих політичних орієнтирів. В.Липинський із властивою йому відвертою гіркотою писав про цей період: «Вражіння отакої смертельної зневіри робить наша сучасна еміграційна національна деморалізація. Старі наші національні організації війну програли, значить вони нездатні, значить їх треба зреформувати. Між тим немає ніякої психічної можливості для спроби нової організації. Все нищиться в самому зародку, завдяки повній безпринципності, повній національній байдужості та безідейності й якійсь тупій зненависті до самих себе»⁶.

Цікаві свідчення такої дезорієнтації навіть серед найбільш далекоглядних діячів є в щоденнику А.Жука. У 1919–1920-х рр. він, перебуваючи у Відні, підтримував тісні контакти з багатьма еміграційними лідерами всієї політичної палітри, від правих до лівих. Останні, звичайно, були йому ближчими. Під 8 січня 1920 р. А.Жук умістив такий запис про розмову з В.Липинським: «Про ситуацію і завдання найближчі каже, щоби Винниченко їхав до Києва і з більшовиками рятував справу, а помірковані елементи повинні проти Польщі фронт утворити. Поділ праці має бути і взаємне порозуміння. Думає, що в Польщі скоро вибухне революція, і тоді вже буде час на повстання в Галичині та еventуальне проголошення гетьманства. Я не вірю у революцію в Польщі, а тим більше в повстання в Галичині. Але думаю, що поділ праці потрібний у зазначеному напрямі і не чекаючи на підпольську революцію, можна і тепер уже при помочи більшовиків скріпити Галицьку армію і кинути її на Галичину, а більшовики мали б одночасно йти на Польщу. Українські більшовики мали б добивати Денікіна на Сході. У тім напрямі має говорити [0]9.[0]1.[19]20 Липинський з Винниченком»⁷.

Крах таких безпідставних очікувань, хоч частина з них навіть і здійснилася (поїздка В.Винниченка до радянського Харкова, короткий період існування Червоної УГА), мабуть, змусив цілу групу українських політиків удатися до розбудови національного руху на нових, принципово інших ідеологічних і політичних засадах. Переважно це були представники Української хліборобсько-демократичної партії, менш за інших заплямовані політичним авантюризмом, угодовством щодо іноземних завойовників. Члени цієї партії упродовж 1919–1920 рр. неодноразово брали участь у різних міжпартійних об'єднаннях (Кам'янець-Подільський, Варшава, Відень), маючи за мету консолідацію національно-державницьких елементів. Коли ж марність цих намагань стала очевидною, керівне ядро хліборобів (В.Липинський, С.Шемет, О.Скоропис-Йолтуховський та М.Тимофіїв) створили ініціативну групу Українського союзу хліборобів-державників. Вони намагалися уникнути вузького партійного підходу до вирішення нагальних проблем розвитку українського руху, замінюючи його широким національно-класовим, розуміючи під хліборобською верствою всіх, хто землею володів та на ній працював. Засадничі постулати групи були такими: «Тільки власна держава, збудована українською нацією на своїй етнографічній території, врятує нас від економічного розвалу й від кривавої анархії. Власну державу дасть тільки компроміс між поодинокими українськими класами, заключений во ім'я всім бажаного законного ладу і спокійної праці, спільної всім класам національно-державної культури, спільної оборони своєї території і спільного всім права нашої нації на самоозначення. Для цього мусимо організувати не партію, а українські кляси; мусимо об'єднати наших земляків по тому, як вони працюють і що вони продукують, а не по тому, що вони говорять і до якого роду політичних авантур вони прихилиються. Наша велика помилка була в тому, що замість шукати собі спільників серед свого класу, ми замість того все з «національно-свідомою» українською інтелігентською і переважно соціалістичною демократією в ім'я патріотизму порозуміння шукали.

Ніяких порозумінь во ім'я єдності тієї чи іншої націоналістичної секти тепер вже бути не може. На арену історії виступає знов дійсна сорокамільйонна українська нація і не сектантські, не гурткові, а загальнонаціональні стають перед усіма її членами завдання»⁸.

При цьому висувалося об'єднавче гасло: державний лад і порядок; влада мала належати одній особі, репрезентанту суверенітету і незалежності української нації, і обмежуватися двома законодавчими палатами. Таким чином, створювалася вже не чергова партія, державницьке об'єднання або політичне угруповання, а союз надпартійного чи, скоріш, орденського характеру на наведених вище засадах.

Але найголовнішим завданням союзу стало не стільки об'єднання сил, скільки опрацювання ідеологічних засад українського руху в нових умовах. Як зауважував В.Левицький, союз мав «у першу чергу на меті дати гетьманському рухові ідеологічне оформлення теорії української державності, що було необхідним при тодішньому ідеологічному хаосі та програмовім безладді, які запанували по розвалі української державності серед громадянства в краю та на еміграції»⁹. Саме цим зайнявся В.Липинський, плодом титанічної праці якого у 1920–1925 рр. з'явилися «Листи до братів-хліборобів». Праця В.Липинського стала справжньою біблією самостійника-державника, на якій ґрунтувалася новітня теорія українського монархізму. Окремими частинами «Листи до братів-хліборобів» друкувалися у «Хліборобській Україні» – політичному альманасу, який видавався УСХД, починаючи з 1920 р., і одразу ж бралися на озброєння хліборобсько-гетьманським рухом.

Залишаючи осторонь аналіз ролі ідей В.Липинського в українському монархічному русі 1920–1930-х рр., що заслуговує на окреме ґрунтовне дослідження, і, безперечно, виходить за межі нашої теми, зазначимо лише їх виняткове значення для ідейної еволюції П.Скоропадського. Для останнього створена видатним політологом і справжнім лицарем української державності теорія класократичної трудової монархії стала тим рятівним колом, що винесло його на поверхню політичного життя й утримувало там упродовж наступних років. Для характеристики стосунків обох цих постатей дуже цікавою стала характеристика В.Липинського, дана гетьманом у листі до М.Могилянського у 1923 р.: «Особисто я у цьому випадку не поділяю Вашої думки, я вважаю його талановитим, чесним і, головне, щиро відданим тому правому, у хорошому розумінні цього слова, творчому, а не руйнівному прагненню в українському питанні, яке все більше і більше намічається серед українців в останні півтора роки. Його правизна геть не має нічого спільного з чорносотенством, його ставлення до Росії таке, що дай Боже, щоб серед істинно російських людей було побільше такого ставлення. Що ж до його, як Ви кажете, містики, то особисто я такої думки, що без цієї містики великі справи не творяться, а в цій області, та ще й (і це особливо) у нас, і поготів»¹⁰.

Але характерно, що спочатку цей рух не пов'язувався напряму зі П.Скоропадським. У відозві «До українських хліборобів», цитованій вище, як і в статті С.Шемета, немає і натяку на це прізвище. Навпаки, С.Шемет підкреслював, що хлібороби фактично не брали участі у проголошенні гетьманату. Так само і в першому випуску листів В.Липинського «Українська наддніпрянська інтелігенція й українська національна ідея», датованому початком квітня 1920 р., ніде не зазначалося, що пропагований ним трудовий дідичний монарх мав бути П.Скоропадським. Лише один раз у тексті промайнули слова: «Ми, українські хлібороби ...Наш гетьман Скоропадський...» Не можна стверджувати, що новий хліборобський рух волів повернення гетьманату в тому вигляді, який існував 1918 р. У першу чергу В.Липинський чітко бачив усі його вади, але вирізняв і здобутки того року: «Було хотіння Української Держави, що прокинулось сти-

хійно серед усіх шарів і класів українського громадянства. Був початок возстановлення органічної структури цього громадянства, як шляхом відродження спільної державної традиції, як і шляхом міжкласового зближення. Появилися перші проблиски почуття політичної спільності між усіма, хто живе на українській землі – спільного патріотизму замість різних націоналізмів – без чого не буває держав»¹¹.

Виховання в українському суспільстві ідеї державницької в майже містичній її формі було неможливе без відповідної легенди. Як історик, В.Липинський працював над відтворенням «богданівської легенди»; як політик та ідеолог, він заклав підвалини справжньої «легенди роду Скоропадських». Але для ствердження такої легенди належало спростувати претензії на український престол ще однієї людини, яка в уяві монархістів їх мала. Вільгельм фон Габсбург-Льотринген (Василь Вишиваний), відомий за подіями 1918 р., після того, як залишив Україну, зберіг і навіть збільшив свій авторитет у середовищі державників-монархістів, особливо тих, котрі народилися на Галичині. Прикладом, двоє знайомих А.Жука, Богун і Мариш, за його свідченням, «будуть іти за Скоропадського в надії, що він скомпрометується і прочистить дорогу Вишиваному». На користь цієї особи висловлювався і такий відомий галицько-буковинський діяч, як барон М.Василько. За свідченням того ж А.Жука, він «справу Вишиваного трактує серйозніше як Скоропадського». Прибічники австрійського принца були і серед хліборобів С.Шемета і В.Липинського. Принаймні з розмови з першим 5 червня 1920 р. А.Жук виніс враження, що «хлібороби підтримують П.Скоропадського, а Вишиваного тримають у резерві»¹². Те, що і головний ідеолог новостворюваного гетьманського руху в 1920 р. не мав твердої впевненості щодо неспростовних прав П.Скоропадського на місце майбутнього українського монарха, побічно засвідчує дискусія, що розгорнулася серед хліборобів-гетьманців після відходу від руху групи В.Липинського. У цей період той публічно докоряв собі за непотрібну і невідповідну персоніфікацію монархічної ідеї, а ті, хто залишився із П.Скоропадським, указували на оприлюднені гетьманським ідеологом на початку 1920 р. думки щодо можливості австрійському принцові посісти український престол. Хоча в 1924–1926 рр. той же В.Липинський присвятив розвінчання новітньої «варязької ідеї» останній розділ своїх «Листів»: «Покликання варягів, або Організація хліборобів». Крім усього іншого, як і 1918 р., В.Габсбург не отримав належної підтримки і ззовні. В.Липинський, котрий уже у середині 1920 р. висловлювався рішучо проти нього, запевняв А.Жука, «що за кордоном ніде його не визнають. Гінденбург і Людендорф проти Вишиваного». Це було цілком природно, адже німецька позиція в українському питанні засадничо передбачала нейтралізацію австрійського впливу на рух у цілому.

Наступна частина «Листів» – «Наша орієнтація» – була завершена у жовтні того ж року. Даремно шукати в ній конкретну вказівку на династичні уподобання ідеолога гетьманського руху. Там лише переконливо доводилася необхідність для України саме дідичної спадкової монархії – гетьманату. Але А.Жук висловився щодо цієї частини праці В.Липинського однозначно: «пропагує Скоропадського на дідичного монарха». Така пропаганда була тим більше необхідна у той час, коли серед широкого українського загалу ставлення до особи гетьмана було не дуже прихильним. Прикладом, коли у травні 1920 р. на представницькій нараді у Берліні О.Скоропис-Йолтуховський лише згадав про нього, мовляв, від міністра Мартоса я пішов до гетьмана П.Скоропадського, зал рішучо зірвався: «Не гетьмана! Бувший гетьман! Зрадник!». Проте оратор дуже швидко, конкретними фактами спростував чутки про переговори гетьмана з росіянами і поляками, взагалі щодо його «зрадництва».

У таких умовах для підтвердження авторитету П.Скоропадського дуже вагомою ставала зовнішня підтримка – політичними акціями, грошима – з боку уря-

дів провідних європейських держав, які не висували територіальних претензій до України. Це питання турбувало й А.Жука, котрий заносив до щоденника всі відомості та чутки щодо гетьмана. У вересні 1920 р. А.Жук зафіксував (зі слів нерозшифрованого інформатора), «що Скоропадський має англійську протекцію». Жовтнем того ж року зафіксований навіть цілий план зовнішньої акції, придуманої В.Липинським: «Стараються заручитися політичною і матеріальною поміччю Англії, щоб вона дозволила німцям дати свої війська, яких 10 000, а Галицька армія мала б бути основою десанту в Одесі. П.Скоропадський виступить, як С.Петлюра федерацію проголосить (будуть старатись, щоб Андрієвський, Петлюра передали Скоропадському владу. Так здається)»¹³. Від такого плану, як і від попереднього, віддавало суцільною авантюрою навіть в умовах 1920 р., коли політична ситуація блискуче змінювалася, вчорашні союзники підіймали один на одного зброю, а непримиренні, здавалося, вороги билися пліч-о-пліч проти недавніх друзів. Проте запис у щоденнику А.Жука свідчить про якусь дійсну підтримку, надану П.Скоропадському у Великій Британії. А.Жук із заздністю писав про контакти гетьмана з англійським прем'єром Д.Ллойд-Джорджем, про те, що «Скоропадського заступає в Лондоні якийсь мудрий чоловік». Засвідчена у щоденнику і поїздка до Лондона О.Скоропис-Йолтуховського з позитивними наслідками. Особа згаданої «мудрої людини» залишилася невідомою авторові щоденника. Можливо, ним був дуже активний гетьманець В.Короستовець, небіж колишнього царського посланника у цій країні і гетьманського дипломата І.Коростовця (Коростовцева). Але найпродуктивніший період діяльності В.Коростовця у Великій Британії припадає на пізніший час – 1930-ті рр.

Не такими плідними були відносини з Францією. А.Жук наводить лише чутки про якісь контакти П.Скоропадського з прем'єром Мільєраном – нарядчи дуже тісні й корисні. Щодо Німеччини А.Жук писав: «Шанси Скоропадського в Берліні не важні». Проте така характеристика стосувалася не лише гетьмана, а всього українського руху. Ще у вересні 1920 р. наш спостерігач визнавав настрої німецьких офіційних та громадських кіл як вичікувальний. Вони більше орієнтувалися на росіян, тобто на російський білий рух. Із цим доводилося рахуватися, і А.Жук навіть писав про зустріч П.Скоропадського з неазваною особою з німецьких урядових кіл, яка була головним лобістом росіян і нібито протегувала гетьмана у П.Врангеля.

Але насправді позиція гетьмана щодо російських діячів – монархістів або республіканців – визначалася одним: чи визнають вони самостійну Україну, і чи щиро визнають її. У листі до М.Могилянського від 21 березня 1921 р. П.Скоропадський сформулював таку максимуму дуже жорстко у відношенні до В.Савинкова: «Щодо Савинкова, то особисто мені він, попри думку багатьох, і, особливо, коли мені доводилося з ним зустрічатися, подобався, тим більше, беручи до уваги, що він не дурень, скажу напевне: чи визнає він самостійну Україну з тих же міркувань, з яких більшість великоросійських діячів у потрібну хвилину йшли назустріч Україні в тій чи іншій формі, а потім усе це виявлялося брехнею, або ж він, як один із очільників партії, котра, проте, усе ж має великий зв'язок із народом, ніж більшість російських партій і дециця відірваних від справжнього життя інтелігентів та різних фінансистів і чиновників колишньої Росії, або ж він, як один із очільників соціалістів-революціонерів, дійшов висновку, що найкращий вихід не лише для України, але й для Великої Росії – саме створення самостійної України, важко сказати»¹⁴.

Досить плідні контакти зав'язалися у представників гетьманців (Д.Дорошенко) з урядом Угорщини. За відомостями того саме А.Жука, прем'єр-міністр країни (очевидно, ішлося про графа І.Бетлена) десь у вересні 1920 р. особисто прийняв колишнього міністра закордонних справ Української Держави й обіцяв як матеріальну, так і моральну допомогу гетьманському рухові.

Проте це були поодинокі заходи, що мали перемінний успіх. Для піднесення авторитету гетьмана в першу чергу серед «цілого свідомого українства» (за висловом А.Жука), а також в очах усього міжнародного співтовариства потрібна була потужна міжнародна акція. Для цього приспіла і нагода: восени 1920 р. на першій асамблеї Ліги Націй мало розглядатися українське питання, а саме – можливість входження її до новостворюваної організації міжнародної співпраці. Постала закономірна проблема: хто ж саме з колишніх очільників України (голова Української Центральної Ради М.Грушевський, головний отаман і голова Директорії УНР С.Петлюра, гетьман усієї України і військ козацьких П.Скоропадський) зберіг дійсний мандат на представництво, щоб підписати відповідне подання. Звичайно, кожний політичний відлам українства відстоював свою кандидатуру. Але найбільш далекоглядні політики розуміли, що легітимні підстави на таке представництво були скоріш у гетьмана, обраного представниками певної більшості населення України, ніж у сумнівного «президента», якого вже 1919 р. не визнавали власні прибічники, чи керівника антидержавницького повстання Директорії. У паперах А.Жука збереглася копія листа Р.Смаль-Стоцького, українського дипломата періоду Директорії, з яким той звернувся до гетьмана, обґрунтовуючи необхідність такої акції:

«Ваша екселенція, вельмишановний Павло Петрович!

Тільки що приїхав із Лондону бувший посол УНР в Англії Арнольд Марголін, Ваш бувший сенатор, і повідомив, що він по препорученню нашого уряду подав разом з радником посольства др. Олесницьким прохання до Ліги Націй, щоби Україна була прийнята в союз народів. Засідання Ліги Націй, як Ви знаєте, починається в Женеві 15 сього місяця, і на черзі стоїть питання про прийом України. Позаяк справа йде не про визнання того чи іншого уряду України, а про допущення українського народу, яко суверенного, у сім'ю народів, то п. посол Марголін і я думаємо, що кожний український патріот, а особливо відомий, може багато допомогти справі, коли зі свого боку звернеться із проханням прийняття українського народу до Ліги Націй. Ваша екселенція була головою нашої держави і тому, що в самому нашому проханні ми робимо вказівку на Вашу першу грамоту, в якій Ви прокламуєте суверенність українського народу, то Ваше таке теперішнє прохання до Ліги Націй було б дуже корисне для нашої нації. Прошу прийняти запевнення і т.д.»¹⁵.

Цей документ, безумовно, заслужив на повне цитування як своєю бездоганною історико-правовою аргументацією, так і постатями ініціаторів подання, котрі ніколи не належали до гетьманських симпатиків. Що ж стосується посилення на сенаторство А.Марголіна, то засвідчувало не політичні уподобання цього діяча, а виключно високий професійний фах. Адже відомо, що у сенаті Української Держави були зібрані не прибічники гетьмана, а провідні правники незалежно від власних політичних уподобань. Р.Смаль-Стоцький взагалі ніколи не співробітничав із гетьманом, посівши дипломатичну посаду лише за УНР. Управа Українського союзу хліборобів-державників одразу ж підтримала таку пропозицію, звернувшись до гетьмана з листом за підписами В.Липинського, О.Скоропис-Йолтуховського та М.Тимофіїва. При цьому вони посилалися на його «права голови Української Держави». Із огляду на це, а також на прохання деяких інших українських патріотів, гетьман 24 листопада 1920 р. передав генеральному секретареві Ліги Націй Е.Драммонду відповідний меморандум. У ньому, зокрема, П.Скоропадський зазначав, що «вважає своїм обов'язком піддержати зо всіх сил акцію, яка відповідає почуттям і бажанням цілої української нації, не дивлячись на різниці, існуючі між її політичними партіями»¹⁶.

Ставлення до такого подання з боку іншого табору українства було протилежним. Сам А.Жук писав В.Липинському, що, перебуваючи у жовтні 1920 р. у Німеччині та Швейцарії, спеціально не зустрічався з гетьманом із двох причин. Перша – «з ним особисто майже не знайомий», що було неправдою, адже 1918 р. він відвідував гетьмана, згідно із записником А.Жука, принаймні три рази, перший – у травні 1918 р., невдовзі після державного перевороту. Інша

причина стосувалася безпосередньо акцій у Лізі Націй. А.Жук писав: «Забагато тепер говорять про якусь політичну акцію п. гетьмана, і я не хотів би попасти в число осіб, що ту акцію потурають, тим більше, що ціла та акція для мене «темна вода в облацях»¹⁷. 20 листопада до А.Жука безпосередньо звернулися його знайомі Г.Полетика та Богущ, показали вищезгаданий лист Р.Смаль-Стоцького і просили направити П.Скоропадському аналогічну телеграму, щоби той зголосився подати Україну до Ліги Націй. Але все коло українських діячів, близьке на той час до А.Жука, зокрема і полковник Є.Коновалець, відмовилися підтримати таку корисну ініціативу. Головною причиною був страх, що залучення П.Скоропадського до згаданої дипломатичної акції означатиме фактичне визнання його головою Української Держави і на вигнанні. Такий підхід, продикуваний лише вузькими політичними пристрастями, негативно відбився на перспективі української участі у Лізі Націй, а вірніше – зірвав усю акцію. У своєму окремому поданні представники республіканської дипломатії, виносячи на міжнародний розсуд дрібнопартійні сварки, писали про гетьмана, що його настановили німці, він репрезентував лише клас поміщиків, і тому проти нього вибухнуло загальнонаціональне повстання. До такого подання був доданий лише список іноземних держав, які визнали УНР (від часів дипломатії Української Держави їх кількість значно зменшилася), та універсали Центральної Ради, які, як ми пам'ятаємо, прямо не говорили про державну незалежність України.

Відповідь Ліги Націй, як і слід було очікувати, виявилася негативною. О.Шульгін, голова делегації УНР у Женеві, приписував невдачу виключно військовій поразці Директорії – мовляв, не можна було говорити про Україну без української землі. Але варто припустити, що на тодішній міжнародній політикум негативне враження справила роз'єднаність українських заходів, низький політичний престиж національного руху Наддніпрянщини. Про це побічно свідчить тимчасовий успіх аналогічного подання Є.Петрушевича від імені уряду ЗУНР саме на тій листопадовій асамблеї Ліги Націй. Міжнародне співтовариство наступного року ще раз розглянуло справу Галичини, і рішенням Ліги Націй Польща була визнана лише тимчасовим військовим окупантом, а остаточне вирішення долі Західної України покладалося на Раду послів. В історіографії це визнано великим дипломатичним успіхом Є.Петрушевича та уряду ЗУНР, який так само не володів жодним клаптиком української території.

Страх перед можливістю повернення П.Скоропадського до активного політичного життя можна побачити і в реакції А.Жука на статті про гетьмана, які почали з'являтися в німецькій та емігрантській пресі упродовж 1920–1921 рр. Записуючи у щоденнику свою розмову з В.Вишиваним, яка почалася з обговорення статті про П.Скоропадського у берлінській газеті «Der Reichwart», А.Жук зазначив, що виступ газети, судячи з усього, інспірований самим гетьманом. В.Вишиваний погодився і додав, що це не перша стаття такого змісту у німецьких газетах. Проте здається, що постать П.Скоропадського становила справжній інтерес для європейських засобів масової інформації. Пояснити його інспірацією дуже важко. Прикладом такої неупередженої інформації стало інтерв'ю гетьмана швейцарській газеті, згодом передруковане у «Хліборобській Україні». Обґрунтовуючи появу такого матеріалу, кореспондент «Лозанської газети», зокрема, пише: «Роль, яку відіграв гетьман в Україні, дуже мало відома за кордоном. Це незнання дійсного стану речей в добрій мірі йде за рахунок тих тенденційних інформацій, які різні партії спритно пускали за кордон». Запитання, поставлені П.Скоропадському, та його відповіді значною мірою висвітлювали події 1918 р., ставлення гетьмана до Берестейського миру та німецької військової присутності в Україні, земельної реформи, причин та наслідків його державного візиту до Німеччини у вересні 1918 р. Стаття закінчувалася словами гетьмана: «Одначе я переконаний, що для майбутнього спокою Східної Європи, у боротьбі з розкладовими тенденціями

крайніх течій є тільки одна опора, один охоронний мур – це національне почуття. Україна, зорганізована в державу, базовану на національному почутті, відповідно глибокому бажанні всього народу керуватися самим собою, стане несокрушимою опорою того миру, який цілий світ тепер шукає»¹⁸.

Зміст згаданого інтерв'ю засвідчив значну ідейну еволюцію П.Скоропадського, завершену наприкінці 1920 р. Власне, від засадничих тез спогадів залишився лише єдиний – щодо нерозумної політики Антанти стосовно гетьмана та Української Держави, беззастережної підтримки російського білого руху. Цим і була викликана поява горезвісної грамоти про майбутню федерацію України та Росії, активно використана у пропаганді Директорії. Проте самої ідеї федерації у будь-якому вигляді чи іншого зв'язку України та Росії в інтерв'ю немає. Більш того, у цей період гетьман взагалі відмовлявся від розмов про можливість федеративних зв'язків двох держав до тих пір, поки не існуватиме самостійна Україна. Найбільш яскраво таку еволюцію засвідчують листи до Миколи Могилянського за 1921 р. П.Скоропадський, називаючи свого адресата людиною довіреною, і водночас дуже прив'язаною до російської культури, писав йому: «Оскільки я пристрасно бажаю України, то я геть не розумію, не вірячи в добру волю великоросіян, щоби за Вашим рецептом щось вийшло. Це абсолютно не означає, що я близький до петлюрівців у їх дикій ненависті до Росії, аж ніяк, проте я рішуче не бажаю бути в Україні, яка одержувала б накази із Москви, для цього шлях один – необхідно створити Україну, а там буде видно, якими будуть договірні відносини». Трохи пізніше, у березні, гетьман так виклав своє *sredo* щодо Росії та федерації: «Я стою за самостійну Україну, тому що лише ясно й чітко поставлене національне гасло може врятувати Україну від більшовицького поневолення; крім того, рішуче зневірившись у прагненні Росії всіх таборів до чесного вирішення українського питання, я вважаю, що, тільки стоячи на самостійному шляху, Україна й Великоросія зможуть встановити чесні братерські відносини. Вважаю, що саме моральне почуття, якщо глибоко замислитись над цим трагічним, як Ви його називаєте, питанням, і серцем пережити його, вимагає сповідувати самостійність [...]. Скажу Вам відверто, аж ніяк не бажаючи бути різким, що, будучи українцем, і в той момент, коли Україна перебуває в боротьбі за своє право на життя, не маючи нізвідки підтримки, говорити про федерацію з Великоросією, яка не існує, і має значно менше шансів існувати в даний час як народ, що дійсно живе своїм життям, своїм розумом і т. д., це означає підштовхувати свій рідний край до провалля, від чого його можна було б утримати, і тому цю думку я вважаю позбавленою морального підґрунтя»¹⁹. Таким чином, можна стверджувати, що два роки еміграції, тісні контакти як із російськими, так і з українськими колами, роздуми щодо власного призначення зміцнили у гетьмана думки, лише намічені у «Спогадах», до їх логічного завершення: відкинення будь-яких федерацій, сподівань на прихильність росіян, і прагнення до повної самостійності України.

Але доленосні рішення ніколи не приймалися П.Скоропадським нашвидкуруч – вони завжди приходили після важких і тривалих вагань. Так було 1917 р., коли російський генерал пов'язав свою долю з українським рухом, зробивши вибір між присягою на вірність імперії й захистом власного народу. Так було і 1918 р., коли він взяв на свої плечі тягар найвищої влади в Україні. І нині, 1920 р., П.Скоропадський обирав власну долю. Він міг залишитися приватною особою, отримавши фінансову підтримку від кількох держав як колишній керівник незалежної України, постать, добре знана у міжнародному вищому світові. Була в нього і теоретична можливість «піти в Каносу», покаятися у «гріхах самостійності», як благали його зробити М.Могилянський та О.Маляревський, і приєднатися до російського монархічного руху. Проте гетьман запевнився, що його авторитет потрібний українському рухові, що відроджувався

на еміграції. В.Липинський, О.Скоропис-Йолтуховський, М.Кочубей та інші переконували його віддати своє ім'я та маєстат служінню ідеї українського монархізму. Проте гетьман із його багатющим життєвим досвідом ще не був остаточно впевнений у життєздатності такого руху. Як нам здається, так і тільки так можна пояснити майже річні його роздуми з приводу підписання того записання, якого вимагав від нього В.Липинський. Полеміка, що розгорнулася після 1929 р., коли В.Липинський із групою прибічників вийшли з гетьманського руху, довела, що ідеолог українського монархізму так і не зрозумів до останніх хвилин свого життя спонукальних мотивів, які покликали гетьмана до нового служіння Україні. Ще менш це зрозуміли інші гетьманці, зокрема, М.Кочубей, котрий безуспішно намагався грати провідну роль у монархічному русі після передчасної смерті В.Липинського. Читаючи «викривальні» статті М.Кочубея 1931–1932 рр. щодо «масонської справи», мимоволі доходиш такого висновку. Картина надзвичайно сильного морального тиску на людину, чесну і відверту насамперед перед самим собою, і нездатну вести за собою людей на справу, усю міру відповідальності за яку він ще не був готовий прийняти на себе, справляє не дуже приємне враження.

У цьому П.Скоропадський залишався справжнім військовиком, який ніколи не поведе за собою людей у недостатньо підготовлену і, найголовніше, самим полководцем ще не до кінця осягнену бойову операцію. А сумнівів у гетьмана було багато. І найголовніше – він не був упевнений, судячи зі згадок В.Липинського та М.Кочубея, у самій доцільності того беззастережно монархічного характеру нового гетьманського руху, який надавав йому творець гетьманської легенди. Свого часу в Києві, напередодні державного перевороту, майбутній гетьман рішуче відкинув перший проект законів Української Держави Олександра Палтова, яким передбачалося проголошення конституційної монархії на чолі з королем (або великим князем київським). Так само і зараз, посилаючись на «непопулярність монархічного гасла та необхідність його заховування до часів більш сприятливих кон'юктур», а також на те, що українській політичній традиції більш відповідає принцип гетьманства, П.Скоропадський намагався внести зміни до програмних документів УСХД, спрямовані на придання йому більш демократичних рис. Крім того, внутрішні монархічні переконання гетьмана після березня 1917 р. якщо і залишилися, то зазнали суттєвої трансформації. На відміну від ініціаторів створення УСХД, він не мав конечної впевненості, що українська нація потребувала тоді монарха у будь-якій формі: абсолютного господаря, конституційного потентата або діичного трудового гетьмана, запропонованого ідеологією новітнього українського консерватизму. Проте В.Липинський однозначно сприйняв такі кроки гетьмана як «першу спробу розбити ідеологічно нашу організацію», і з усім своїм авторитетом наполягав: «Нехай Павло Скоропадський підпише таке саме, як і ми, записання, нехай вступить як член до ради присяжних і нехай працює для перемоги нашої ідеї не як лідер, а як персоніфікуючий символ і репрезентант, а тоді тільки ми визнаємо його право до гетьманства, і зложимо йому присягу в Києві»²⁰. Це було зроблено гетьманом після довгих роздумів у листопаді 1921 р.

Ми вже зазначили, чим саме, на нашу думку, були викликані такі вагання. Переборовши їх, гетьман знову став на службу українському рухові усіма своїми здібностями, авторитетом, самим життям аж до його кінця. Підбиваючи підсумки найпершого етапу гетьманського руху на вигнанні, саме це зазначив комунікат центральної управи об'єднаних хліборобських організацій: «Гетьман, з хвилиною як діло українського державного будівництва перейшло на короткий час з його рук до рук української соціально-революційної інтелігенції, ніякої участі у житті політичним не брав. Відкинувши різні, роблені йому неукраїнськими колами пропозиції, він став всякої політики осторонь. І не працював він на

«шкоду Україні» доти, доки група українців, із нижчепідписаними в їх числі, бачачи ту прірву, в яку штовхала Україну політика УНР, предложила йому скористати зі своїх законних гетьманських прав для рятування погібаючої ідеї української державності. З тієї хвилини – себто з кінця 1919 р. і початку 1920 р. – починається нова політична акція гетьмана, ведена весь час спільно з об'єднаними під його верховним проводом українськими гетьманцями-монархістами»²¹.

Отже, у новому служінні гетьмана Україні не було нічого особистого, амбітного, або ж викликаного прагненням довести щось своїм супротивникам. Повертаючись до політичного життя, П.Скоропадський думав лише про майбутню незалежну Україну, практично не сподіваючись за свого життя побачити її звільненою від більшовиків, самостійною та суверенною. Це бажання підтримувало його до останніх хвилин життя. Свідченням того були його численні спроби єднання українського руху на еміграції, рішуча відмова від активної співпраці з неукраїнськими силами, які не підтримували ідею незалежності України.

¹ Красный архив. – 1926. – Т.6 (31). – С.37.

² Деникин А.И. Кто спас Советскую власть от гибели // Деникин А.И., фон Лампе А.А. Трагедия Белой армии. – Москва, 1991. – С.10.

³ Сергеев А. Россия и Украина. Из дневников Н.М.Могилянского и писем к нему П.П.Скоропадского 1919–1926 // Минувшее. – №14. – Москва, Санкт-Петербург, 1993. – С.258.

⁴ Там же. – С.259.

⁵ Маляревский А. (Сумской). На переэкзаменовке: П.П.Скоропадский и его время // Архив гражданской войны. – Берлин, 1923. – Вып.2. – С.103–142.

⁶ Липинський В. Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українського монархізму. – Відень, 1926. – С.20.

⁷ National Archives of Canada (далі – NAC). – MG30. – С.167. – F.a.1663. – Vol.1. – F.17. Щоденник Андрія Жука, запис від 8 січня 1920 р.

⁸ Шемет С. До історії Української хліборобсько-демократичної партії // Хліборобська Україна. – Кн.1. – 1920. – С.78.

⁹ Левицький В. Українська державна путь. – Л., 1933. – С.95–96.

¹⁰ Сергеев А. Указ. соч. – С.270.

¹¹ Липинський В. Вступне слово // Збірник Хліборобської України. – Т.1. – Прага, 1931. – С.5.

¹² NAC. – MG30. – С.167. – F.a.1663. – Vol.1. – F.17. Щоденник Андрія Жука, записи від 1920 р.

¹³ Ibid. Запис від 31 жовтня 1920 р.

¹⁴ Сергеев А. Указ. соч. – С.266.

¹⁵ NAC. – MG30. – С.167. – F.a. 1663. – Vol.1. – F.50.

¹⁶ Хліборобська Україна. – Кн.ІІ. – Зб.ІІ, ІІІ та ІV. – Відень, 1920–1921. – С.184–185.

¹⁷ NAC. – MG30. – С.167. – F.a.1663. – Vol.1. – F.16.

¹⁸ Останній гетьман. – С.242–245.

¹⁹ Сергеев А. Указ. соч. – С.264, 265, 267.

²⁰ Липинський В. Комунікат // Збірник Хліборобської України. – Т.1. – Прага, 1931. – С.17.

²¹ Хліборобська Україна. – Зб.ІІІ. – Вип.ІVІІІ. – Відень, 1925. – С.391.

The article deals with the unknown in the historical literature period of Pavlo Skoropadskyi life. After immigrating to Germany in January 1919 the Hetman at next two years radically changed his ideological views. He denied his previous federalistic illusions and recognized the necessity of Ukrainian national independent state. P.Skoropadskyi broke his ties with his previous employees who supported the idea of tight connections between future Ukraine and renew Russia. On the contrary, he closed to the Ukrainian khliborob-democracy party (V.Lypyns'kyi, S.Shemet, O.Skoropys-Yoltukhovs'kyi) and put the beginning to the influential hetman conservation movement abroad.